Kmečka »gospodarska prizadevnost« v slovenski etnologiji (19.–20. stoletje)

Katja Hrobat Virloget

Fakulteta za humanistične študije
Univerza na Primorskem
Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenija
katja.hrobat@fhs.upr.si

Uvod

Prispevek obravnava dva problema, povezana s percepcijo in z raziskavami kmečkih gospodarskih aktivnosti v slovenski etnologiji. Prvo raziskovalno vprašanje je povezano z uporabo koncepta »gospodarska prizadevnost« v slovenski etnologiji. Koncept je bil uporabljen v sodobni etnološki slovenski literaturi o gospodarskih agrarnih dejavnostih celo, preden je bil predlagan kot inovativna interpretacija na področju ekonomske zgodovine (de Vries 1994 in 2008). Moj namen je preveriti, koliko so ta termin premislili etnologi, ki so ga uporabili, kdaj in v katerem kontekstu je bil uporabljen. Glede na omejenost virov etnografske metode, ki se v največji meri osredotoča na ustne vire, sega čas analize v glavnem od 19. do prve polovice 20. stoletja.

Drugo raziskovalno vprašanje zadeva načine raziskovanja različnih gospodarskih panog agrarne družbe v slovenskem etničnem prostoru. Etnologi so bili pozorni na gospodarske agrarne dejavnosti, pri čemer so se osredotočali predvsem na poljedelstvo in živinorejo, vendar so pri tem vključevali t. i. »dopolnilne« gospodarske dejavnosti, kot na primer vrtnarjenje, vinarstvo, sadjarstvo, hmeljarstvo, gozdarstvo, nabiralništvo, čebelarstvo, solinarstvo, sviloprejestvo, ribarstvo, lov in različne oblike obrti, trgovine in transportnih uslug (furmanstvo, splavarstvo itd.). Ker je osrednje vprašanje etnoloških raziskav način življenja, in se je v preteklosti etnološke vede v Evropi osredotočalo na kmečko prebivalstvo, je namen član-

ka preveriti, na kakšen način so etnologi raziskovali kmečke gospodarske dejavnosti, in izpostaviti določene zanimivejše študijske primere.

1. Koncept »gospodarske prizadevnosti« v slovenski etnologiji

Medtem ko se je najprej zdelo, da je termin »gospodarska prizadevnost« med slovenskimi etnologi splošno razširjen in uporabljen, sem ob prebiranju poglobitve literature s presenečenjem ugotovila, da ga v resnici uporablja le en etnolog. To je Janez Bogataj (1992, 84), ki je izraz prvič uporabil v naštevanju različne slovenske etnološke dediščine v naslovu poglavja njegove knjige *Dediščina vsakdanjega gospodarskega prizadevanja*. Avtor ne ponudi razlage o tem, kaj termin »vsakdanje gospodarsko prizadevanje« pomeni, ampak je razlaga prepuščena bralcu glede na veje in dejavnosti, ki jih avtor pod tem terminom navede. Edino pojasnilo, ki ga navede, je, da bo v »okviru dediščine vsakdanjega gospodarskega prizadevanja [...] predstavil le nekaj izbranih, najbolj pogostih oblik, panog in zvrsti. Dediščino domačih obrti, rokodelstev in drugih znanj pa obravnava [...] v posebnih poglavjih« (Bogataj, 1992, 84). Pod terminom »vsakdanje gospodarsko prizadevanje« našteje sledeče kmečke aktivnosti: poljedelstvo, živinorejo, sadjarstvo, hmeljarstvo, vinogradništvo in vinarstvo, čebelarstvo, nabiralništvo, vrtnarstvo, lovstvo in ribištvo, gozdarstvo, industrijo. Gospodarske dejavnosti, ki jih poveže z dediščino gozdarstva, so na primer žagarstvo, oglarstvo, apneničarstvo, splavarstvo, tudi fužinarstvo in rudarstvo itd.« (Bogataj, 1992, 84–141). Ločeno je naštetu dediščina domačih mojstrov in obrtnikov, transportne in prometne kulture ter trgovanja (Bogataj, 1992, 222–69, 270–96). Poudarek knjige je na materialnih in (sicer manj) nematerialnih ostankih gospodarske prizadevnosti, kot so na primer (agrarnih) stavbah, hrani in drugih izdelkih ali surovinah zgoraj naštetih dejavnosti. Opazno je, da gospodarske dejavnosti niso klasificirane v skladu s klasičnim razlikovanjem ekonomskih dejavnosti ekonomistov ali ekonomskih zgodovinarjev, torej glede na primarni, sekundarni in terciarni sektor (Panjek, 2015, 199). Zavedati se je potrebno, da se je Bogataj osredotočal na dediščino kot ostanke preteklosti v sedanjosti; torej glavni kriterij klasifikacije ni bil ekonomski vidik, ampak študije dediščine v interpretativnem, aplikativnem in turističnem smislu, se pravi valorizacija dediščine. Primarno vprašanje je bolj povezano s sedanjim stanjem dediščine z vprašanjem, kateri tip slovenske dediščine je vreden ohranjanja in prezentacije kot del narodne identitete. Opaziti je mogoče, da avtor uporablja termin »vsakdanja gospodarska prizadevnost« tudi v drugih delih, in sicer ko

se nanaša na vsakdanji trud kmetov, da bi preživel v ekonomskem smislu (Bogataj, 1989, 3). Kot bo razvidno v sledečem poglavju, nihče od predhodnih etnologov, ki je raziskoval agrarne gospodarske dejavnosti, termina »gospodarska prizadevnost« ni uporabljal.

Ta kratka analiza uporabe obravnavanega termina v slovenski etnološki literaturi je pokazala, da je bil uporabljen bolj naključno kot premišljeno. Ne glede na to je Bogataj z njegovo uporabo našel dober slovenski prevod za bolj premišljen ekonomsko-zgodovinski koncept, ki je bil predlagan kasneje, še posebno v delu de Vriesa o »industrijski revoluciji« in prizadevnosti (de Vries 2008). Čeprav etnologi termina »gospodarska prizadevnost« niso premislili, saj so ostali bolj na opisni ravni, le-ta predstavlja dober slovenski prevod ekonomsko-zgodovinskega koncepta.

2. Etnološki pristop v raziskovanju kmečkih gospodarskih dejavnosti

Kmečke gospodarske dejavnosti so etnologi preučevali preko materialne kulture, medtem ko sta bila ostala dva stebra etnološke sistematizacije socialna in duhovna kultura (Slavec Gradišnik 2000, 458). Ingrid Slavec Gradišnik je v svoji študiji o razvoju etnološke vede na Slovenskem analizirala osnovno literaturo o kmečkih gospodarskih dejavnostih, in sicer v poglavju s pomenljivim naslovom: »Materialni svet in ljudje« (Slavec Gradišnik 2000, 475–84). Dva temeljna pregleda gospodarskih dejavnosti predstavljata knjigi *Slovensko ljudsko izročilo* v uredništvu Angelosa Baša (1980) in *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem* Marije Makarovič (1978). V Baševi monografiji so gospodarske dejavnosti razvrščene v več poglavij glede na vrsto dejavnosti: poljedelstvo, živinoreja, vrtnarstvo, vinarstvo, sadjarstvo, gozdarstvo, nabiralništvo, lov in ribolov, čebelarstvo, obrt in trgovina. Podobne kategorije avtorica našteva v svoji knjigi, vendar dodaja aktivnosti, kot so hmeljarstvo, perutninarstvo, svilogojstvo, splavarstvo in oglarstvo. Ekonomske dejavnosti v teh delih niso povezane s celoto kmečkega življenja, čeprav Makarovičeva družbene odnose omenja prek medsebojne pomoči med kmečkimi družinami in prek dnevnika enega kmeta (Slavec Gradišnik 2002, 475), ki pa je v očeh zgodovinarjev datiran v sodobnost (od leta 1946 naprej) (Makarovič 1978, 244–92).

Pomemben pregled kmečkih gospodarskih dejavnosti in načina življenja v 19. stoletju so objavili različni avtorji v reviji *Slovenski etnograf* (33–4), s poglavji o gospodarskih dejavnostih (Smerdel 1991), vinarstvu (Dular 1991), rokodelstvu in obrti (Bras 1991), vendar tudi o prehrani, oblačilni

kulturi, stavbarstvu in bivalni kulturi, o družbeni kulturi, kmečkih poslih, ljudski umetnosti in zdravstveni oskrbi kmečkega prebivalstva. V istem časopisu je objavljena študija hišnih arhivov kmetije v Spodnji Šiški pri Ljubljani, ki temelji na arhivih kmetije od leta 1834 naprej in drugih virih, ki so datirani med 1761 in 1898 (Golob 1991). Avtor zgolj predstavlja materialne podatke in ne ponudi nikakršne globlje analize družbenega in gospodarskega stanja tega kmečkega gospodarstva. V razpravah tega tipa avtorji »izvablajo govorico 'sestavin'; tako je bilo mogoče izrisati podobo preživetvenih naporov in družbeno zaznamovanost takratnega podeželskega prebivalstva« (Slavec Gradišnik 2000, 476).

V zadnjih desetletjih 20. stoletja so se etnološke raziskave kmečkih gospodarskih dejavnosti osredotočale na mikroregije in so bile usmerjene v študij načina življenja različnih poklicnih in družbenih skupin (na primer s projektom slovenske etnološke topografije), ki so bile pogosto regionalno specifične, na primer omejene na solinarstvo in solinarje, splavarje, gozdne in žagarske delavce, planšarje, mlinarje, lončarje, rešetarje, ovčarje, vinogradnike itd. Te raziskave so se osredotočale na veščine in predmete z dokumentiranjem podrobnosti. Glavna ideja je bila, da človeško delo določa posameznika in njegovo ali njeno skupino, torej so bile središče zanimanja različne poklicne skupnosti in njihove dejavnosti (Slavec Gradišnik 2000, 476). Bile so narejene tudi nekatere lokalne raziskave kmečkega gospodarstva, na primer Boris Kuhar (1965, 1972) o spremembah ljudske kulture v Škocjanskih hribih in Anka Novak (1974) o kmečkem gospodarstvu v Poljanski dolini (Slavec Gradišnik 2000, 476). Pri pregledu dela A. Novak (1958) o kmetovanju v Poljanski dolini je mogoče zopet potrditi, da je raziskava osredotočena na vsakdanje kmečke dejavnosti, kot so poljedelstvo, živinoreja in gozdarstvo. Študij ekonomije v slovenski etnologiji je bil torej osredotočen na dve medsebojno povezani temi: »način življenja« in »kulturne elemente« (Slavec Gradišnik 2000, 477).

Kot ugotavlja Ivan Sedej, predmet govori o tehnikah, o stopnji obrtnih veščin, o težavnosti posla, o življenju na intimen način – in to vključuje tudi likovno obzorje in konzum (Sedej 1991, 13). V tem kontekstu je bil prvič uporabljen zanimiv koncept v slovenski etnologiji – »konzum«, ki se nanaša na umetnostni izraz hiše in pohištva t. i. deprivilegiranih razredov (Sedej 1991, 302, 317; Slavec Gradišnik 2000, 480).

Kar ta metodologija izpušča z osredotočenjem na posamezne gospodarske dejavnosti, je »način življenja« v odnosu na preživetje kmeta. Nisem zasledila nikakršne raziskave, ki bi bila posvečena vprašanju gosp-

odarskega preživetja, preživetju samem ali izboljšanju življenjskega standarda posameznika, družine ali celotne vaške skupnosti. Raziskovalci se vsakič osredotočajo na posamične dejavnosti, ne da bi jih povezali v gospodarski sistem ali razumljivo strategijo.

Duška Knežević Hočevar in Majda Černič Istenič (2010), avtorici ene redkih sodobnih monografij o kmečkem človeku, s poudarkom na odnosih med generacijami in spoloma, opažata, da so raziskave o kmečki ekonomiji oz. kmetijstvu s perspektive kmetijskega podjetja v domeni agrarnih ekonomistov, medtem ko so družinski posli ali družina v domeni etnologov, ruralnih sociologov, geografov in drugih raziskovalcev humanističnih in socialnih ved od 60-ih let prejšnjega stoletja naprej. Nekatere (družbene) podatke o načinu življenja je mogoče najti v zbirkah življenjskih zgodb mikroetnoloških študij M. Makarovič (Knežević Hočevar in Černič Istenič 2010, 61–3).

3. Domače obrti z etnološke perspektive

Problem preteklih etnoloških raziskav je v idealizaciji kmetov, ki so bili dojeti kot temelj narodne mitologije (Sedej 1988–90, 9). Odnos do domačih obrti v etnologiji se je spremenil iz predhodnega dokumentiranja izginjajočih izvornih produktov in tehnik proti širšemu razumevanju njihovega zgodovinskega razvoja z ekonomske in družbene perspektive: tak primer predstavlja na primer Bogatajeva monografija (1989) o obrteh na slovenskem ozemlju (Slavec Gradišnik 2000, 477).

Enega pomembnejših etnoloških člankov o zgodovini kmečke ekonomije je napisala Inja Smerdel (1991, 25–60). Ta raziskava ima drugačno perspektivo kot doslej opisane, saj opisuje prelomne dogodke v slovenski agrarni zgodovini v drugi polovici 18. in v 19. stoletju. Raziskava temelji na različni literaturi, od etnoloških člankov, arhivskih virov, časopisov, tedanjih raziskovalcev (Balthasar Hacquet) in romanopiscev do literature zgodovinarjev, kot na primer temeljni (enciklopedični) deli o slovenski agrarni zgodovini avtorjev Pavla Blaznika idr. (Blaznik idr. 1970) ter Boga Grafenauerja (1979).¹ Po interpretaciji I. Smerdel (1991) so v okviru fiziokratizma in agrotehnične revolucije glavne novosti, ki so odločilno vplivale na strukturo dveh temeljnih agrikulturnih dejavnosti v Sloveniji – poljedelstvo in živinorejo –, odprava prahe, boljše gnojenje in pridelava

1 Zdi se, da I. Smerdel napačno navaja delo Ferda Gestrina in Vasilija Melika kot avtorjev poglavja z naslovom »Revolucionarno leto 1848 in program Zedinjene Slovenije« v *Zgodovini Slovencev* (1979), ki je v resnici izpod peresa Boga Grafenauerja.

va krompirja. Velike spremembe so bile narejene z izboljšavo poljedelskega orodja, opustitvijo pašne živinoreje in delitvijo srenjskih zemljišč, kar je prineslo spremembe v živinoreji. V povezavi z zemljo kot osnovnim sredstvom agrikulturne proizvodnje je bila velika sprememba »zemljiška odveza«, ki je bila povezana z odpravo fevdalnega sistema v Avstrijskem cesarstvu v letu 1848. Zemljiška odveza in druge zgoraj našteje novosti so prinesle spremembe posameznim vejam kmečkega gospodarstva, kot na primer sadjarstvu. Sprememba, ki označuje prehod v 20. stoletje, je vpeljala kmetijske mehanizacije.

V svojem pregledu rokodelstva in obrti Ljudmila Bras (1991, 207–8) omenja vse večji vpliv merkantilistične politike od začetka 18. stoletja. Z letom 1732 se cehovska avtonomija okrne, leta 1765 pa se še zmanjšajo cehovske pravice z delitvijo obrti na komercialne obrti za trgovanje na daljavo (prek 40 obrti kot komercialne, na primer železarstvo) in policijske za krajevne potrebe (na primer lončarstvo, tiskarstvo, podkovsko kovaštvo, čevljarstvo, mizarstvo itd.). Poleg teh so bile proste obrti, med njimi predvsem predenje in tkanje. Te so že od nekdaj opravljali izven cehov, večinoma kot »postranske« dejavnosti kmečkega gospodarstva (Bras 1998–90, 210–4). Leto 1859 označuje konec cehovstva z novim zakonom, ki je slonel na liberalnih principih in enotnih pravilih (Bras 1998–90, 210; Bogataj 1989, 9).

Glede na interpretacije zgodovinarjev, ki jih je predstavila L. Bras (in tudi Ivan Sedej) je imel liberalizem merkantilistične gospodarske politike negativen vpliv na rokodelce. Državna oblast se je zavzemala za načrtno industrializacijo, za rokodelstvo se ni menila. Nastajali so novi manufakturni in industrijski obrati, medtem ko so mnogi obrtniki obubožali. Z izgradnjo železnice leta 1857 je prišlo do propada različnih prevoznih storitev, kot na primer vozarstva (glej *Novice kmetijskih, obrtnijskih in narodskih reči* 1852–53), brodarstva, gostilničarstva itd. Industrijski proizvodi iz tujine so bili cenejši. Domača obrt, ki je prinašala skromen zaslužek kmečkim družinam in edini dohodek kmetom brez posesti, je propadala. Dokaz teh težkih pogojev je ustanovitev društva za vzajemno pomoč za rokodelce, v katerega so slednje vabili v časopisu *Novice* leta 1857 (*Bratovšina v denarno pripomoč obrtnikom in rokodelcem v Ljubljani*). Istega leta je v istem časopisu moč zaslediti željo oz. potrebo po ustanovitvi hranilnic in posojilnic za kmete. Leta 1843 so v poskusu pospeševanja domače obrti in rokodelstva začele izhajati *Kmetijske in rokodelske novice* kot prvi periodični časopis za obrtniške in kmetijske zadeve v slovenskem jeziku. Leta 1884 so v deželnem zboru razpravljali o razvoju »hišne industrije«. Slovensko deže-

lo je zajelo množično izseljevanje in kmetije so bile prezadolžene. Rešitev so videli v domači obrti. Zavzemali so se za ustanovitev šol za različne obrti, organizirali so in se udeleževali obrtno-industrijskih razstav na lokalni in mednarodni ravni z razpisom priznanj (na primer v Ljubljani leta 1844), sprejeli so zakone, ki so obrti oprostil plačevanja davkov (suhorobarstvo iz Ribnice je bilo oproščeno davkov že stoletja prej) (Bras 1998–90, 208–4; Sedej 1998–90, 18).

Rekonstrukcija L. Bras temelji na delih nekaterih najpomembnejših zgodovinarjev druge polovice 20. stoletja, kot na primer Gestrina (1972) in Grafenauerja (1974), kot tudi na zgoraj omenjeni (enciklopedični) monografiji o slovenski agrarni zgodovini (Blaznik idr. 1970; 1980) in *Zgodovini Slovencev*, preglednem delu Čepiča in Nečaka (1979). Kljub temu večino navedenih del predstavljajo dela slovenskih etnologov, kot so Vilko Novak (na primer 1960), Boris Orel (na primer 1951), Angelos Baš (1987), Franjo Baš (na primer 1951) in Rajko Ložar (1944; 1959).

Bogataj poudarja, da se termin domača obrt ustali šele v drugi polovici 19. stoletja, ko je bila ta veja videna kot zelo pomembna. Pred tem so domačo obrt dojemali samo kot »postransko« kmetovo delo na podeželju. V nasprotju s sodobnim razumevanjem obrti kot različnih del in izdelkov, ki so narejeni doma ali v domačih delavnicah za lastne potrebe ljudi ali za prodajo, je bilo po Bogatajevi interpretaciji dožemanje obrti v preteklosti povezano s podeželskimi gospodarskimi dejavnostmi. Danes je element podeželja izpuščen, saj veliko obrti izhaja iz urbanih in drugih okolij. Današnja stereotipna povezava domačih obrti s tradicijo izhaja iz avstro-ogrske zakonodaje iz leta 1883, v kateri so bile domače obrti ali hišne industrije (*Hausindustrie*) razumljene kot obrtne produktivne dejavnosti, ki so jih ljudje izvajali na domu, vendar »po krajevnih šegah«. Tudi povezava s tradicijo je danes opuščena, saj se postavlja poudarek na razvoju obrti, ki se ne omejuje zgolj na posnemanje dediščine. Zaradi povezave z mehanizirano proizvodnjo (kar danes predstavlja potrebo) je termin hišne industrije že takrat prinašal nezadovoljstvo glede terminologije, ki je zamenjala prejšnji termin »postranska hišna opravila« (Bogataj 1989, 3–5, 229). Te gospodarske dejavnosti so bile namreč prej definirane kot »domača ali hišna delavnost« (izhajajoč iz nemške besede *Hausfleiss*, ki je označevala način proizvodnje različnih predmetov na podeželju, ki jih je kmet sam ali nekdo drug sam ali s pomočjo družine naredil za lastno rabo). Iz te oblike hišne dejavnosti naj bi se razvile domače obrti, ki pa so že pomenile delo za zaslužek (Bogataj 1989, 3–5). V tej interpretaciji je mogoče opaziti velik vpliv etnološ-

kega osredotočanja na ruralno okolje, ki zanemarja urbano okolje, kjer so bile obrti ravno tako prisotne (Valenčič 1972), in Bogatajevo osredotočanje na dediščinska bolj kot na zgodovinska vprašanja, kar pa je s stališča etnologa povsem razumljivo. Po Bogatajevem mnenju velja, da bolj ko so se družbene razlike na podeželju poglobljale, bolj ko so se kmetije drobile, bolj se je obrtna proizvodnja večala. Domače obrti so za večino kmetov predstavljale preživetje, še posebno za t. i. »ruralni proletarijat« – za kajžarje, batarje, gostače in male kmete itd. Domače obrti so zagotavljale dopolnilni zaslužek in so kmetom izboljšale ali vsaj zagotavljale minimalni življenjski standard, omogočale so preživetje. Celotne vasi, kmetije, družine in ozemlja so se usmerili v eno obrt, na primer tkanje v vaseh med Krajem in Škofjo Loko, sitarstvo v vasi Stražišče itd. (Bogataj 1989, 7–8). V 18. in 19. stoletju je mogoče ločiti tradicionalne obrti od uvedenih, ki niso imele povezave s tradicijo. Prve so bile prenašane iz generacije na generacijo in surovina je bila pri roki. Taki primeri so lončarstvo, izdelovanje suhe robe, pletarstvo, žebjarstvo v Kropi, žimarstvo v Stražišču itd. Uvedene domače obrti so bile vpeljane v okviru prizadevanj gospodarske politike, še posebno od druge polovice 18. stoletja naprej, kot na primer čipkarstvo v Idriji, ki je bilo namenoma vpeljano iz Holandije v Idrijo, da bi omogočalo revnim rudarskim družinam dodaten zaslužek, ali slamnikarstvo, ki se je razširilo iz Italije ter se prepletlo z industrijo, podobno kot t. i. »delo na domu«. Večina teh izdelkov je bila namenjena izvozu za stranke privilegiranih razredov (Bogataj 1989, 8–9; Sedej 1991, 15). V tem primeru je govora o »protoindustrijski« obliki proizvodne organizacije (*Kauf- oz. Verlag-System*, čemur kot gospodarsko-zgodovinarski slovenski izraz ustreza založništvo).

4. Nekaj primerov domače obrti in drugih kmečkih neagrarnih gospodarskih dejavnosti v etnološki literaturi

Kot že povedano, je bil velik delež preteklih etnoloških študij usmerjen v domače obrti, vendar so se raziskovalno osredotočale na razvoj posamezne domače obrti in na njeno sodobno stanje, niso pa bile povezane v okvir kmečkih gospodarskih dejavnosti kot celote ali v okvir kmečkega gospodarstva. V tem poglavju bom na kratko navedla nekaj neagrarnih gospodarskih dejavnosti, ki nam dajejo slutiti svojo veliko raznovrstnost v slovenskih regijah, še posebno v 19. stoletju, ampak tudi prej in kasneje, v začetku 20. stoletja.

Gospodarska dejavnost, ki je bila povezana z obrtjo in bila precej razvita, ampak kot taka ni bila dojeta s strani oblasti, je bilo potujoče obrtniško

delo, imenovano tudi »delo na domu« ali »ambulantna obrt na podežlju«. Starejše ime, ki so ga uporabljali Slovenci, »delo na štero«, je primarno označevalo izvajanje domače obrti brez oblastnega dovoljenja (»štera« izhaja iz nemške besede *Störer*, ki v slovenščini označuje šušmarja). Potujoči domači obrtniki so potovali od hiše do hiše, kjer so izdelovali naročene stvari, na primer, klali so živino in jo predelovali v mesne izdelke, izdelovali ali popravljali so obleke ali čevlje za celotno družino itd. (Bogataj 1989 10–1, 232).

V etnološki stroki za najstarejše domače obrti veljajo lončarstvo, lesne obrti (suha roba) in pletarstvo (Bogataj 1989, 235; Bras 1991, 214). Izdelovanje suhe robe predstavlja najpomembnejšo neagrarno dejavnost na območju Ribnice in Kočevja, ki je dopolnjevala prihodke malih razdrobljenih kmetij z malo ali brez rodovitne zemlje – malih kmetov, kočarjev in gostačev (Bras 1991, 214–6). Že Janez Vajkard Valvasor je v svojem monumentalnem delu *Slava vojvodine Kranjske* leta 1689 pisal, da se ljudje iz Kočevja v glavnem preživljajo z izdelovanjem suhe robe (Bogataj 1989, 8). Dejavnost je bila oproščena davkov že leta 1492, vladarica Habsburškega cesarstva Marija Terezija je obnovila patent (1780), podobno kot dva patenta iz 19. stoletja, ki sta to obrt oprostila davkov, tako da trgovci niso nikoli uspeli ukiniti teh privilegijev. Zaradi te obrti so se migracije v Ameriko upočasnile v 80-ih letih 19. stoletja. Držali so se zanimivih nenapisanih pravil, kot, recimo, dedovanja družinskih pravic, tako da je vsak imel pravico do prodaje v svojem teritoriju, ki ga je dedoval po svojem sorodniku. Zanimiva je primerjava časa, namenjenega tej dejavnosti, ki so jo izvajali vsi člani družine: 200–250 dni je bilo potrebnih za pripravo in obdelavo lesa, medtem ko je za poljedelstvo ostala le tretjina leta (Bras 1991, 214–6).

Pri veji pletarstva je zanimivo omeniti, da obrtniki niso bili nikoli združeni v cehe, kar po mnenju L. Bras nakazuje, da je bila vedno »dodatna« gospodarska dejavnost za kmete in povezana s poljedelstvom. Ponekod so celotne vasi izdelovale pletene koše in zibelke. Tudi to aktivnost naj bi izvajali gospodarsko šibkejši kmetje: »Posebno tam, kjer je primanjkovalo rodovitne zemlje, so si z dodatnim zaslužkom izboljševali življenje, včasih si pa celo pomagali iz gmotnih stisk.« (Bras 1991, 220)

Najstarejši pisni vir o lončarstvu leta 1340 omenja lončarje iz Drete, veliko pa je pisnih virov iz 16. stoletja v zvezi s cehi. Tudi Valvasor (1689) omenja kraje, kjer je bila večina prebivalcev lončarjev. Pisni vir iz leta 1782 omenja, da ni nikjer toliko lončarjev kot na Kranjskem. Proti koncu 19. stoletja je dejavnost začela upadati zaradi uvajanja štedilnikov in kovinske ku-

hinjske posode ter je postala le še dopolnilna dejavnost malih kmetov (z izjemo pečarjev iz urbanih okolij) (Bras 1991, 223–8).

Etnološka literatura je polna vseh vrst obrti, preveč, da bi jih navedla in opisala v tem kratkem članku. Izpostavila bom le gospodarsko dejavnost, ki je bila običajno povezana z dobrim dohodkom, tj. splavarstvo, ki sodi v okvir gozdnega gospodarstva. Polagrarni splavarji so pripravljali les, medtem ko so ga lastniki gozdov prodajali. Splavarji so izhajali iz »ruralnega proletariata«. V 16., 17. in še v 19. stoletju je bila to še vedno prevladujoča dejavnost v okolici Ljubnega, Gornjega Grada in Mozirja v severni Sloveniji. Večina se je preživljala s splavarjenjem, s prodajo lesa na daljave, na primer vse do Beograda v Srbiji. O konkretnih dohodkih priča podatek izpred 2. svetovne vojne, ko je nekdo v samo dveh do treh delovnih dneh zaslužil 6.000 dinarjev poleg oskrbe s hrano in plačnega prevoza do doma (Makarovič 1978, 197–9). Za primerjavo, v istem obdobju je imel industrijski delavec letno plačo v višini okrog 9.000 dinarjev (glej Lazarevič v tej knjigi).

V povezavi s to dejavnostjo je Baš ločeval med dvema kategorijama kmetov po zemljiški odvezi (1848), ki ju je imenoval »patriarhalni« in »delno urbanizirani« kmeti. Delno urbanizacijo kmetov v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju sta omogočila promet in razvoj tehnične kulture v bližini mest, industrijskih naselij in večjih prometnih poti, na primer okrog Ljubljane, Maribora, Celja, v regijah z industrijskimi rastlinami, kot je hmelj v Savinjski dolini, ali v krajih, kjer se je razvil promet na daljše razdalje, kot v primeru transporta lesa v Dravski dolini ali v Zgornjesavski dolini. Ta tip kmetov je bil v manjšini in med njimi so bili tudi premožnejši kmetje, ki so bili »vas ali sosesko obvladajoči veljaki«. Po drugi strani naj bi »patriarhalni« kmetje živeli v kontinuiteti s predfiziokratsko preteklostjo (na območjih Dolenjske, Bele Krajine, za Sotlo, v Halozah, Podravju, Prekmurju in na hribovitem Gorenjskem, v zahodnem okolici Kranja). »Urbanizirani« kmetje naj bi imeli prehrano, oblačilno in bivalno kulturo (hiša z ločenimi sobami, posteljami, boljše higieno) ter duhovno kulturo (branje časopisov) podobno mestnim prebivalcem. Konzumirali naj bi kavo in meso tudi med delovnimi dnevi in imeli naj bi precej mešano prehrano, medtem ko naj bi »patriarhalni« kmetje imeli enako in nezadostno prehrano s pomanjkanjem mleka, masti itd. »Polurbanizirani« kmetje so si izboljševali življenjski standard z dodajanjem »urbanih« gospodarskih dejavnosti kmetijskim dejavnostim, od obrti do trgovine (Baš 1984, 172–3).

Na koncu bom med tem velikim številom kmečkih gospodarskih aktivnosti predstavila primer ledeničarstva na območju Krasa, ki sem ga raz-

iskovala pred leti in pred nedavnim, ko sem pripravljala dediščinsko pot. Ta gospodarska dejavnost je bila povezana z rastjo Trsta kot urbanega središča in njegovega gospodarskega zaledja, ki je skrbelo za blago za potrebe mesta. Z vsakdanjim trgovanjem z različnim trgovskim blagom so bili prebivalci kraškega zaledja močno povezani s Trstom in kot rezultat teh trgovskih poti je vzniknilo veliko gostiln. V drugi polovici 19. stoletja so vse večje potrebe po konzerviranju mesa, rib, piva in drugih hitro pokvarljivih izdelkov pripeljale do priprave ledu za prodajo na množičen način. Led, ki so ga Kraševci izdelali, je bil izvažan tudi v Benetke in Koper in je bil med drugim uporabljen za industrijsko izdelavo piva v Senožečah na Krasu. Ledenice so bile specifične (večinoma okrogle) zgradbe iz suhega zidu, ki so bile za 2/3 vkopane v zemljo in imele le majno odprtino, da ne bi vanje uhajala toplota. Predpogoj za pripravo ledu so bile deževne mrzle zime ($< 0^{\circ}\text{C}$), ki so napolnile umetno narejene kale za pobiranje ledu. Kal je lahko dal za dve ledenici ledu (ali približno 70 ton). Zanimiv način pobiranja ledu je bil zabeležen v vaseh Velike Loče, Male Loče, Slivje, Brezovica in Slope v Matarskem podolju, kjer je bila voda spuščena po travnikih v dolinah, tako da so rezali led iz zamrznjene poplavljenе vode (Bugarič in Hrobat 1994a; 1994b; Belingar 2005, 343–51; Klemenčič 1959, 135).

Ledenica je lahko bila last dveh kmetov, lahko pa so jo zgradili in je bila v lasti celotne vaške skupnosti. Na primer, samo v majhni vasi Vrhpolje (ob glavni trgovski cesti Reka–Trst) je bilo registriranih 23 ledenic, od katerih so bile štiri v lasti po dveh vaščanov skupaj (Belingar 2005, 365–8; Bugarič in Hrobat 1994a, 26–7). Jasno je, da je skoraj vsak kmet iz te vasi izvajal ledeničarsko dejavnost in celo najrevnejši so združili moči, da so zgradili skupno ledenico (Bugarič in Hrobat 1994a, 26–7). V Krvavem Potoku je bilo dokumentiranih 11 in na Kozini 9 ledenic; obe vasi se nahajata v neposredni bližini Trsta in ob glavni cesti, ki vodi do njega (Belingar 2005, 357–8; Bugarič in Hrobat 1994a, 20–2; 1994b). Po ustnih informacijah je bilo do leta 1930 na Kozini le 9 družin in le ena ni imela lastne ledenice (Bugarič in Hrobat 1994a, 20). V sosednjem Rodiku je bilo zabeleženih 32 kalov za pobiranje ledu. Največja ledenica, 19 metrov globoka in premera 17 metrov s središčnim stebrom, visokim 32 metrov, se je nahajala v Kačičah. Bila je v posesti nekega Mušiča iz Trsta, ki jo je zgradil z idejo »tovarne« ledu. Proti koncu 30-ih let 20. stoletja je na celotnem Matarskem podolju (dolžine približno 20 kilometrov) delovalo prek 100 ledenic. Z razvojem električnih hladilnikov je ledeničarska dejavnost začela izgubljati donos-

nost in je počasi izumrla. Zadnja ledenica je delovala leta 1961 v Krvavem Potoku (Bugarič in Hrobat 1994a, 24; 1994b; Belingar 2005, 351–5).

Ledeničarska dejavnost je bila kmetom vir zaslužka. Po besedah njihovih sogovornikov so bili kmetje z ledenicami premožnejši. Z zaslužkom so si lahko zgradili novo hišo, vodnjak ali »porton« (Bugarič in Hrobat 1994a, 9). Še leta 2005 so ustni podatki potrdili, da je led prinašal dober zaslužek. Ko je lastnik ledenico zapolnil in zaprl, je rekel: »Ne bomo lačni kruha« (Belingar 2005, 350). Sogovornik je povedal, da je pred 1. svetovno vojno zaslužil 20 goldinarjev na voz ledu, v najtoplejših poletjih do 25 in 30 goldinarjev (Belingar 2005, 351, n. 13). Za primerjavo, povprečna letna plača običajnega delavca v rudniku v Idriji je leta 1891 znašala 212 goldinarjev (glej Kavrečič v tej knjigi). Če primerjamo s časom, ki je verjetno bližje sogovornikovemu, je bila plača tovarniškega delavca leta 1913 3 do 3,4 krajcarjev na dan za moškega, kar bi znašalo 1,5 do 1,7 goldinarjev, in 2 do 2,3 krajcarjev, v znesku 1 do 1,15 goldinarjev, za žensko na dan (za deset ur dela).² Po drugi svetovni vojni sta vrednost ledu in donosnost njegove proizvodnje in prodaje padli, saj se je za stot ledu v Trstu dobilo 4 lire (25 ali 30 vozov ledu je zapolnilo ledenico s 25 do 35 kg stotov na voz, Belingar 2005, 350). Za primerjavo, v tem času je bilo tele vredno okoli 120 lir in odrasla krava 200–300 lir (Klemenčič 1959, 136), medtem ko je bil voz ledu vreden stot moke (Belingar 2005, 350). Potrebno je navesti, da se za led ni plačevalo carine, pa čeprav se plačilo carine ni izognilo drugo trgovsko blago, kot je meso, žgana pijača, živina, kokoši in poljski pridelki (Belingar 2005, 351; Bugarič in Hrobat 1994a, 15).

Ledeničarstvo je predstavljalo majhen dohodek tudi za najete delavce. Sogovorniki so se spominjali, da je bila dnevnicca oz. *žrnada* za najete delavce pozimi za spravljanje ledu okrog 10 lir, kar je veljalo za dobro plačilo med 1. in 2. svetovno vojno. Za ta denar so si kupili delavske hlače (Bugarič in Hrobat 1994a, 23). Plačilo delavcem poleti, ko je bilo potrebno spraviti led iz ledenice, je bilo v višini 5–6 lir na delavca, le najtežje delo, to je nošnjo ledu iz ledenice, je bila plačano 10 lir (Belingar 2005, 350; Bugarič in Hrobat 1994a, 25).

Zaključne ugotovitve

Etnologi so v kmečkih gospodarskih dejavnostih, ki niso bile povezane s poljedelstvom, videli »dopolnilne« ali »dodatne« dejavnosti osnovnemu

2 Slovenec, 29. 9. 1913, 5; <http://www.rtv-slo.si/kultura/razglednice-preteklosti/kaj-in-kako-so-oglasovali-pred-sto-leti/318891>, 20. 12. 2016.

agrarnemu gospodarstvu (glej Makarovič 1978, 8; Sedej 1991; Bras 1991, 208; Bogataj 1992, 86–141). Janez Bogataj pa vendarle opozarja, da z vpeljavo termina »hišna industrija« leta 1883 obrt ni bila več dojeta kot dopolnilna dejavnost, temveč kot glavni poklic (Bogataj 1989, 10).

Kakorkoli, M. Makarovič predstavi nekaj zanimivih podatkov in regijskih specifik kmečkega gospodarstva, iz katerih je mogoče sklepati o pomenu trgovine kmečkih izdelkov. V 17. in 18. stoletju je doma pridelana koruza v Istri zadostovala le za štiri mesece v letu, manjkajoča koruza je bila uvožena, medtem ko je bilo 4/5 oljčnega olja in vina izvoženo. Na Gorenjskem, slovenskem Koroškem in zahodnem Štajerskem je doma pridelana koruza zadostovala za domače potrebe, medtem ko so na vzhodnem Štajerskem koruzo uvažali in vino izvažali. Po avtoričinem mnenju so se kmetje v 19. stoletju vse bolj usmerjali napram drugim gospodarskim dejavnostim. Poročilo o gospodarski strukturi Kranjske iz leta 1811 iz časa francoskih oblasti omenja, da je regija pasivna v pridelavi koruze in živine, ampak imajo presežno proizvodnjo lanu in železa. V drugem poročilu piše, da so prebivalci Notranjske angažirani pri transportu dobrin ali pa so zaposleni kot lesni delavci. Poročilo iz leta 1838 za Ribnico trdi, da zaradi prenaseljenosti domači izdelki ne zadostujejo za preživetje, zato so se ljudje prisiljeni preživljati s trgovino v drugih regijah (Avstrijskega cesarstva). Glede vrtnarstva kot dopolnilne dejavnosti (v Ljubljani, Prekmurju, na Primorskem) se omenja, da so prebivalci Ospa začeli gojiti radič okrog leta 1900 zaradi vse večjega povpraševanja po zelenjavi iz Trsta in mnogi domačini povedo, da je v tem času veliko hiš »zraslo na radiču«. Na Primorskem je bilo v 18. in 19. stoletju močno tudi gojenje sviloprejk, ki je predstavljalo »dopolnilno« dejavnost in za nekatere celo glavni vir dohodka (Makarovič 1978, 9, 70, 188).

Zanimivo je opaziti, da v glavnih etnoloških pregledih kmečkih gospodarskih dejavnosti pogosto spregledano solinarstvo. Predlagala bi, da se ga vsaj omeni, saj predstavlja jasen primer dejavnosti, ki je bila prepletena s poljedelstvom in obliko integriranega kmečkega dohodka. Kmetje so namreč skoraj pol leta preživeli pri delu na solinah, od konca aprila do prvega deževja jeseni.³

Moja zaključna razmišljanja izhajajo s pozicije etnologinje, ki se je prvič raziskovalno znašla v okviru ekonomske zgodovine, kar mi je dalo

3 Kot je razvidno iz Registra nesnovne kulturne dediščine Ministrstva za kulturo (http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/Razvidi/RKD_Ziva/Rzd-02_00042.pdf, 7.10.16).

drugačen pogled. Po listanju teh stotin etnoloških študij o kmečki gospodarski dejavnosti sem ugotovila, da obstaja velika vrzel med tema dvema vedama, etnologijo in ekonomsko zgodovino. Glavna razlika izhaja iz temeljnega raziskovalnega vprašanja: medtem ko poskuša ekonomski zgodovinar spoznati gospodarske dejavnosti tako, da jih umesti v širši kontekst ekonomije, ostaja temeljno etnološko vprašanje bolj v tehničnem opisu posameznih gospodarskih dejavnosti, njihovih orodij in izdelkov, ali v »načinu življenja« na sploh, vendar ne da bi upoštevali vprašanje ekonomije. Po pregledu nekaterih temeljnih etnoloških pregledov različnih tipov agrarnih in neagrarnih kmečkih gospodarskih dejavnosti se postavlja vprašanje, zakaj avtorji konstantno uporabljajo izraz »dopolnilne« kmečke dejavnosti, če istočasno dokazujejo, da so te vrste gospodarskih dejavnosti predstavljale osnovo preživetja družin ali celo celotnih vaških skupnosti.

Viri in literatura

Viri

Slovenec: Slovenec, Političen list za slovenski narod, 29. 9. 1913, L. 41, št. 223.

Literatura

- Baš, A., ur. 1980. *Slovensko ljudsko izročilo*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Baš, A. 1984. »Življenjski nivo kmeta.« V *Stavbe in gospodarstvo na slovenskem podeželju*, uredil A. Baš, 168–74. Ljubljana: Slovenska matica.
- Baš, A., 1987. *Oblačilna kultura na Slovenskem v Prešernovem času*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Baš, F., 1951. »Cehovsko tkalstvo v Dravski dolini.« *Slovenski etnograf* 3–4: 159–79.
- Belingar, E. 2005. »Ledarstvo v Matarskem podolju in delu Krasa / Ice Trade in Matarsko podolje and Part of Karst.« V *Voda in življenje v kamniti pokrajini / Water and Life in a Rocky Landscape*, uredil A. Mihevc, 341–68. Ljubljana: Založba ZRC.
- Blaznik, P., idr., ur. 1970. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 1. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.
- Blaznik, P., idr., ur. 1980. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, zv. 2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Državna založba Slovenije.

- Bogataj, J. 1989. *Domače obrti na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Bogataj, J. 1992. *Sto srečanj z dediščino na Slovenskem*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Bras, L. 1991. »Rokodelstvo in obrt.« *Slovenski etnograf* 33-34: 207-46.
- Bugarič, B., in K. Hrobat. 1994a. »Opis ledeničarske dejavnosti v okolici Hrpelj in Kozine: etnological work.« Koper: Gimnazija Koper (ni objavljeno).
- Bugarič, B., in K. Hrobat. 1994b. »Opis ledeničarske dejavnosti v okolici Hrpelj in Kozine.« *Annales: anali za istrske in mediteranske študije* 4 (5): 267-74.
- Čepič, Z., in D. Nečak, ur. 1979. *Zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- de Vries, J. 1994. »The Industrial Revolution and the Industrious Revolution.« *Journal of Economic History* 54 (2): 249-70.
- de Vries, J. 2008. *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. New York: Cambridge University Press.
- Dular, A. 1991. »Vinogradništvo na Slovenskem v 19. stoletju.« *Slovenski etnograf* 33-34: 61-82.
- Gestrin, F. 1972. *Mitninske knjige 16. in 17. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Golob, F. 1991. »Hišni arhiv in podoba četrinske kmetije iz Spodnje Šiške v 19. stoletju.« *Slovenski etnograf* 33-34: 83-126.
- Grafenauer, B. 1974. *Zgodovina slovenskega naroda* 2. Ljubljana: Kmečka knjiga.
- Grafenauer, B. 1979. »Revolucionarno leto 1848 in program Zedinjene Slovenije.« V *Zgodovina Slovencev*, uredili Z. Čepič in D. Nečak, 442-67. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Klemenčič, V. 1959. *Pokrajina med Snežnikom in Slavnikom. Gospodarska geografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Knežević Hočevan, D., in M. Črnič Istenič. 2010. *Dom in delo na kmetijah: raziskava odnosov med generacijami in spoloma*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Kuhar, B. 1965. »Ljudska materialna kultura v škocjanskih hribih s posebnim ozirom na spremembe po osvoboditvi.« Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani.
- Kuhar, B. 1972. *Odmirajoči stari svet vasi. Poljudnoznanstvena razprava*. Ljubljana: Prešernova družba.

- Ložar, R. 1944. *Narodopisje Slovencev I*. Ljubljana: Klas.
- Ložar, R. 1959. »Ljudska obrt in trgovina na Slovenskem.« V *Zgodovinski zbornik*, uredil M. Marolt, 70–131. Buenos Aires.
- Makarovič, M. 1978. *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Novak, A. 1958. »Nekaj posebnosti v kmetovanju Poljancev.« *Loški razgledi* 5 (1): 137–43.
- Novak, A. 1974. *Kmečko gospodarstvo v Dolini: Vodnik po razstavi*. Kranj: Gorenjski muzej.
- Novak, V. 1960. *Slovenska ljudska kultura*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Orel, B. 1951. »Domača delavnost in obrt v etnografiji.« *Slovenski etnograf* 3–4: 3–4.
- Panjek, A. 2015. »Integrated Peasant Economy in Early Modern Slovenia.« *Histoire des Alpes* 20: 187–208. Zürich: Cronos Verlag.
- Sedej, I. 1991. »Vsakdanje življenje večinskega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju.« *Slovenski etnograf* 33–34 (1988–90): 7–23.
- Slavec Gradišnik, I., 2000. *Etnologija na Slovenskem. Med čermi narodopisja in antropologije*. Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU.
- Smerdel, I. 1991. »Prelomna in druga gospodarska dogajanja v zgodovini agrarnih panog na Slovenskem.« *Slovenski etnograf* 33–34: 25–60.
- Vajkard Valvasor, J. 1689, *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*. Ljubljana: zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, Buchhändlern in Nürnberg.
- Valenčič V. 1972. *Ljubljanska obrt od srednjega veka do začetka 18. stoletja. Zbornik razprav*. Ljubljana: Mestni arhiv ljubljanski.

Spletni viri

- Register of Intangible Cultural Heritage on Ministry of Culture. http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/Razvidi/RKD_Ziva/Rzd-02_00042.pdf.
- <http://www.rtv.slo.si/kultura/razglednice-preteklosti/kaj-in-kako-so-oglasevali-pred-sto-leti/318891>.